

AZƏRBAYCANIN REGIONLARINDA İQTİSADI-EKOLOJİ VƏZİYYƏTİN ƏRAZİ DİFERENSASIYASI VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF YOLLARI

M.X.Məmmədov

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı ş., Ü.Hacıbəyov küç., 68*

Məqalənin tarixi:

Daxil olub: 15 aprel 2019
Təkrar işlənməyə göndərilib:
21 avqust 2019
Çapa qəbul olunub 13 dekabr 2019

Açar sözlər

iqtisadi-ekoloji ərazi diferensasiyası
funksional struktur
dayanıqlı inkişaf
iqtisadi-ekoloji situasiya
gərginlik arealları

X ü l a s ə

Məqalədə Azərbaycanın regional iqtisadi-ekoloji diferensasiyası və funksional strukturunun dayanıqlı inkişaf konsepsiyası tədqiq edilir. Tədqiqat zamanı problemə kompleks yanaşılmış və regional iqtisadi inkişafın dayanıqlı bazası olan təbii, iqtisadi və sosial şəraiti, istehsalın daxili potensialı, onun ərazi təşkilinin xarakteri, ərazi diferensasiyasının xüsusiyyətləri təhlil edilir. Təhlil zamanı təbii və antropogen (texnogen) proseslərin birbaşa təsirinə məruz qalmış regionlarda təbii və antropogen xarakterli göstəricilərin əsasında təbii, iqtisadi, sosial gərginliyin və iqtisadi-ekoloji situasiyasının yaxşılaşdırılmasının dayanıqlı dərəcəsinə görə qruplaşdırılması aparılmışdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, regionlarda təsərrüfat sahələrinin fəaliyyəti nəticəsində, xüsusilə dağ-mədən sənayesinin inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi, burada kimyəvi maddələr və mineral gübrələrdən istifadə, məişət tullantılarının ərtafa atılması, çaylara, göllərə, əsasən də Xəzər dənizinə atılması bir çox ərazilərdə ciddi ekoloji gərginliyə səbəb olmuşdur. Onların aradan qaldırılması, ekoloji tarazlığın qorunması üçün ciddi tədbirlər görülməsi, təmizləyici qurğular yaradılması tələb olunur. Məqalədə bu istiqamətdə təkliflər və tövsiyələr işlənmişdir.

1. Giriş.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı prosesində ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin layihələşdirilməsinin əsasında iqtisadi-ekoloji ərazi diferensasiyasının nəzərə alınması durmalıdır. Bununla əlaqədar tədqiqatda iqtisadi-ekoloji ərazi diferensasiyasının təhlil edilməsi qarşıya başlıca məqsəd kimi qoyulmuşdur. Təhlillər göstərir ki, regional iqtisadi-ekoloji ərazi diferensasiyası iqtisadi coğrafiya elminin çox az tədqiq olunan və eləcə də aktual problemlərindən biridir. Problemə konseptual yanaşılmış və regional iqtisadi-ekoloji funksional strukturun dayanıqlılığının təminatında, apardığımız araşdırmaların elmi-praktiki əhəmiyyətinə diqqət yetirilmişdir.

İlk dəfə olaraq Azərbaycanın iqtisadi-ekoloji ərazi diferensasiyası və funksional strukturunun dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının iqtisadi coğrafiya elminin tədqiqat obyektinə çevrilməsinə səy göstərilmişdir. Tədqiqat prosesində iqtisadi-ekoloji ərazi diferensasiyasının təminatı üçün zəruri olan sosial, iqtisadi və ekoloji strukturların dayanıqlığı mühitində, regional strukturların qarşılıqlı əlaqələrinə kompleks yanaşılmışdır.

2. Materiallar və metodlar.

Tədqiqatın materialını iqtisadi-ekoloji ərazi diferensasiyasını və onun taksonomik vahidliyini

önəmə gətirən faktorlar təşkil edir. Burada: 1) resurs potensialı; 2) ərazinin mənimsənilməsi; 3) iqtisadi inkişafın struktur səviyyəsi; 4) regional dayanıqlı inkişafın kompleks istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqat zamanı Azərbaycan şəraitinə uyğun olaraq, mürəkkəb təsərrüfat strukturlarının iqtisadi-ekoloji istiqamətdə yenidən qurulmasına üstünlük verilmişdir. Bu məqsədlə resurs diversifikasiyasının şaxələndirilməsinin təşkili və idarə edilməsi mühüm iqtisadi və strateji problem kimi aktualıq kəsb edir. Fikrimizcə ərazi diferensasiyasının funksional təyinatı ona görə aktualıq kəsb edir ki, Azərbaycanın gələcəkdə şaxələndirilmiş iqtisadi inkişafı bu məsələnin elmi əsaslarla həll edilməsindən də asılıdır. Bunu nəzərə alaraq, 2005-2015-ci illər ərzində regionlarda funksional struktur potensialı iqtisadi-coğrafi cəhətdən öyrənilmiş, onun hansı texnologiya əsasında, hansı istehsal sahələrinin diversifikasiyasının (şaxələndirilməsinin) təşkili və idarə edilməsi ilə əlaqələndirilməsi tədqiqatda önəmə gətirilmişdir.

Tədqiqat zamanı ərazi diferensasiyasının təhlilində sistem-struktur, balans coğrafi ekspertiza metodu, iqtisadi-coğrafi informasiya sisteminin (CİS), indeksləşdirmə yanaşmalarına və kartoqrafik reallıqlara üstünlük verilmişdir. İqtisadi-ekoloji ərazi diferensasiyası barədə toplanmış materiallardan, yeni elmi konsepsiyaların yaradılmasında sistem-

struktur metodunun rolu böyükdür. Bununla hər bir ərazi diferensiasiyasının ölkə üzrə hansı səviyyədə ekoloji gərginliyə malik olması müəyyənləşdirilmişdir. Buna görə də, iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının müəyyən edilməsi zamanı ərazi-istehsal strukturlarının dayanıqlığının təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Ərazi diferensiasiyasının miqyasının ölçülərinin hazırlanmasında balans metodu ilə təhlillərin aparılması, iqtisadi-ekoloji strukturunun idarə edilməsində effekti böyükdür.

Tədqiqatda Azərbaycanın iqtisadi-ekoloji ərazi diferensiasiyasının təyində indeksləşdirmə yanaşmalarına üstünlük verməyi məqsədəuyğun sayırıq. Regional iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının indeksinin təyində: 1) areallar üzrə istehsal olunan məhsulun həcmi, 2) ərazi vahidinə düşən ekoloji gərginliyin sıxlığı, 3) proqnoz istiqamətləri əsas götürülmüşdür. Müqayisəli üstünlük indeksinin "0"-a (sifira) yaxınlaşması ölkə ərazisində gərginlik arealının paylanmasını özündə əks etdirir. Təhlillər göstərir ki, regionların iqtisadi sahələrinin göstəriciləri bazis göstəricilər ilə üst-üstə düşərsə, bu zaman iqtisadi-ekoloji gərginlik arealları arasında fərqlər "0>"-a (sifira bərabərdir-böyükdür) olacaqdır. İndeksləşmə ölkə üzrə təsərrüfat sahələrinin, regionlarda kəmiyyət göstəricilərinin səviyyəsini xarakterizə etməklə elmi mülahizələri söyləməyə imkan verir.

3. Təhlil və müzakirə.

Tədqiqatlarda iqtisadi-ekoloji ərazi diferensiasiyasına dair məlumatlar çox azlıq təşkil edir. Azərbaycanın coğrafi məkanının iqtisadi, sosial və ekoloji mühitinin potensiallığını nəzərə alaraq, ərazi diferensiasiyasının təhlili əsasında tərəfimizdən kompleks iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılması tədqiqatın obyektinə daxil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, hər bir iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılması çoxsaylı təbii, antropogen və s. faktorların və şəraitin təsiri altında gedir. Ayrı-ayrı ərazilərdə bu iqtisadi çoxfunktional faktorlarla bağlıdır. Gərginlik areallarının formalaşmasında mineral-xammal resursları, aqrar-sənaye xammalı, nəqliyyat və s. əsas rol oynayır. Tədqiqat zamanı iqtisadi-ekoloji sistem daxilində iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının təsnifatını yazarkən: 1) onların iqtisadi-ekoloji faydalılığı; 2) istehsal fondları; 3) kapital qoyuluşu; 4) texnoloji strukturları önəmə götürülmüş və ayrı-ayrı regionlar arasında fərqləri və nisbətləri müəyyən edilmişdir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq regionlarda iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılmasının obyektivi, iqtisadi və ekoloji strukturlara görə fərqlənən ərazi vahidliyi kimi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəticələrinə görə, regional-mürəkkəb ərazi kompleksi olmaqla, taksonomik vahidlik

kimi tərkibində lokal xarakterli iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının yaranması ilə xarakterizə olunur. Bu cəhətdən də regionun ərazisindəki aşağıdakı vəziyyət nəzərə alınmışdır: 1) ətraf təbii mühitin vəziyyəti və dinamikası; 2) istehsalın yaradılması; 3) ətraf mühitin çirklənmə mənbələri; 4) çirklənmənin təsir dairəsi; 5) gərginlik arealının iqtisadi-ekoloji mühitinin dinamikası və mühafizəsi.

Aparılan təhlillərə görə iqtisadi-ekoloji gərginlik arealını, iqtisadi-coğrafi rayonun bir hissəsi kimi qəbul edirik. Fikrimizcə iqtisadi-ekoloji gərginlik arealı, oxşar xassəli komponentlərin yayıldığı sahə, yaxud da ərazidir. Onun daxilində komponentlər arasında bir-birindən asılılıq əlaqələrinin böyüklüyü eynidir. İqtisadi-ekoloji gərginlik arealını, təbii və iqtisadi kompleksin vahid birliyi, müəyyən dərəcədə ekoloji funksiyaları özündə əks etdirən taksonomik təsnifat hesab edirik.

Tədqiqat zamanı ölkə üzrə aparılmış sosial-iqtisadi və fiziki-coğrafi tədqiqatların təhlili göstərir ki, iqtisadi-coğrafi region daxilində iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılması o zaman ətraflı olur ki, onun əsasında təsərrüfat və ətraf mühitin resursları arasında əlaqələr, həm də ərazinin özünəməxsus ekoloji problemləri dursun. Belə yanaşma iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılmasına imkan verir.

Təhlillər göstərir ki, ölkə üzrə bu və ya digər regionda sənaye, nəqliyyat və s. istehsal obyektlərini yaradarkən, onların iqtisadi faydalılığını, ərazi-istehsal əlaqələrin təkmilləşdirməklə yanaşı, baş verə biləcək ekoloji gərginliyi də müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunları nəzərə alaraq tərəfimizdən regional sistemlə vəhdət yaradan iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılmasının iqtisadi-coğrafi aspektlərinin ümumi formada əsaslandırılması aparılmışdır, bu zaman aşağıdakı ideyalar önəmə gətirilmişdir:

- regiondaxili iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılmasında təbii və sosial-iqtisadi obyektlərin təsirini önəmə gətirmək;
- lokal xarakterli iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının potensial imkanlarını müəyyənləşdirmək;
- texnogen amillər əsasında, iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının resurs imkanlarının yeniləşməsini əsaslandırmaq.

Müəyyən olunmuşdur ki, problem Azərbaycanın iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılması üçün aktualdır, çünki ərazi daxilində yerləşən regionlar müxtəlif ərazilərin təbii, iqtisadi və sosial gərginliyi ilə fərqlənir. Dağ-mədən sənayesinin fəal inkişafı və sənaye tullantıları geoloji-ekoloji mühitində dəyişikliklərə, yüksək dərəcədə çirkləndiricilərin toplanması ətraf mühitdə iqtisadi-ekoloji si-

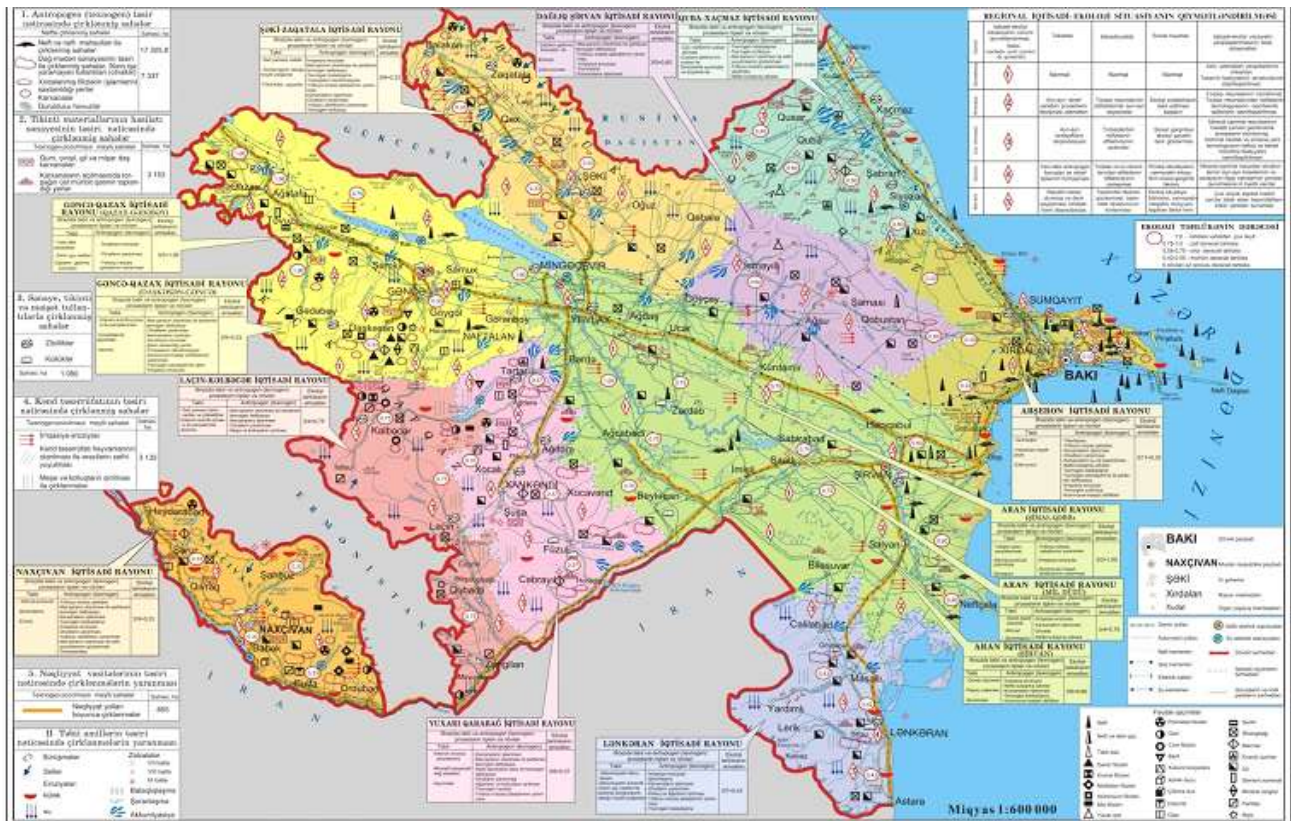
tuasiyanın ağırlaşmasına mühüm şərait yaratmışdır. Tədqiqat zamanı iqtisadi-ekoloji situasiyanı aşkar etmək üçün təbii və antropogen (texnogen) xarakteri təmsil edən göstəricilər seçilmişdir. Təbii komponentlərdən əsasən relyef formaları, landsaftların müasir vəziyyətini müəyyənləyən geomorfoloji proseslər, təsərrüfatın resurs bazasını təşkil edən torpaq və su resurslarının göstəriciləri tədqiqat obyektini təşkil edir. Həmçinin, iqtisadi-ekoloji situasiyanın formalaşmasını təşkil edən sosial şəraitin vəziyyəti nəzərə alınmışdır. Göstərilən kriteriyalardan istifadə edərək regionlarda iqtisadi-ekoloji situasiyanın ümumi müqayisəli qiymətləndirilməsi 5 dərəcəlik balla əsaslandırılmışdır: - kafi vəziyyət (1 bal); əlverişsiz vəziyyət (2 bal); çox əlverişsiz vəziyyət (3 bal); qorxulu vəziyyət (4bal); böhranlı vəziyyət (5 bal). Tərtib edilmiş cədvəl 1-də dərəcələrdən hər birində iqtisadi-ekoloji situasiya qiymətləndirilmişdir və onların yaxşılaşdırılması üzrə əsas tədbirlər təklif olunmuşdur.

Regional səviyyədə iqtisadi-coğrafi istiqamətdə istehsalın ayrı-ayrı sahələri üzrə ekoloji təhlükənin aydınlaşdırılması dərəcəsi, təbii və antropogen (texnogen) şəraitlə yaranan neqativ proseslərin nisbətinin balla ifadəsi də müəyyən olunmuşdur. Başlıca təbii neqativ proseslərin (yarğan eroziyası, külək eroziyası, akkumlyativ çöküntülər, karst, bataq-

laşma və s.) və antropogen (texnogen) neqativ proseslərin (korlanmış torpaqlar, meşə və kolluqların qırılması, suvarma eroziyası, texnokarst, karxanalar, tullantılar, zibilliklər və s.) ərazi təhlili aparılmışdır. Ekoloji təhlükənin əmsalları 5 ballıq sistem üzrə qruplaşdırılmışdır: 1) təbii fon daxilində təhlükə - 1,0 çox olmamalıdır; 2) 0,75 – 1,0 qədər - zəif dərəcədə təhlükə; 3) 0,55-0,75 qədər -orta dərəcəli təhlükə; 4) 0,40-0,55 qədər - çox dərəcədə təhlükə; 5) 0,40-dan aşağı - daha çox dərəcədə təhlükə.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq ekoloji təhlükənin və iqtisadi-ekoloji situasiyanın qiymətləndirilməsinin əsasında kartoqrifik model tərtib edilmişdir (şəkil 1). Xəritə tədqiq edilən ərazinin atmosfer havasının, torpaq və su resurslarının bərpa edilməsi üçün təkliflərin hazırlanmasının əsasını təşkil edir.

Təhlillər göstərir ki, müqayisəli balla qiymətləndirmə dağ-mədən hasilatının fəal aparıldığı rayonlarda təbii və antropogen proseslərin üstünlüyünü və relyefin əsas tiplərinin yayıldığı ərazi bərdə ən yeni informasiyaların əsas məzmununu ifadə edir və relyefin morfogenetik bölgüsü üzrə verilmiş mühüm təbii və antropogen (texnogen) neqativ prosesləri şərtləndirən əlaqələr iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılmasının metodoloji əsasını təşkil edir.

Şəkil 1. Azərbaycanda regionlarda ekoloji təhlükələrin və iqtisadi-ekoloji situasiyanın qiymətləndirilmə xəritəsi

Bundan başqa, ərazi istehsal kompleksləri və təbii mühitin resursları arasında qarşılıqlı əlaqələrin, həmçinin ərazinin özünəməxsus ekoloji problemlərinin uzlaşması iqtisadi-ekoloji ərazi diferensiasiyasına şərait yaradır. Uzun dövrlər ərazində ərazi istehsal strukturlarının yerləşdirilməsi güclü təbii-resurs və əmək sərfinin təsiri altında aparılmışdır.

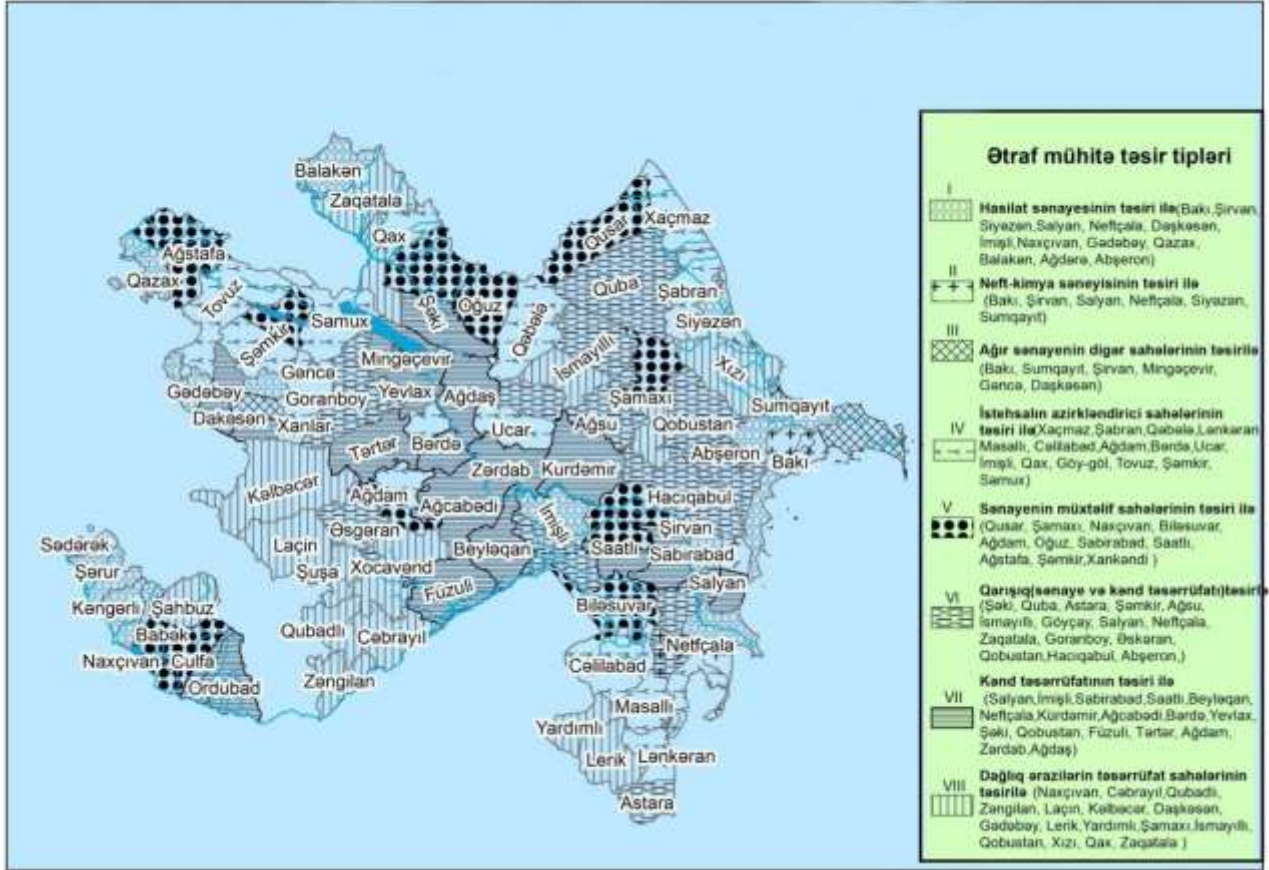
Bu da qısa müddətdə istehsal sahələrinin səmərəsiz inkişafına gətirib çıxarmışdır. Tədqiqat zamanı bunların hesaba alınması, ölkə üzrə ətraf mühitə təsirin xarakterinə görə ərazi-istehsal komplekslərinin tipoloji qruplaşdırılması aparılmışdır (şəkil 2). İstehsal kompleksləri ilə ətraf mühitin qarşılıqlı təsirinə hesaba alınması iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının təyin edilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Təhlillər göstərir ki, hər bir regionun malik olduğu ehtiyat və imkanlardan səmərəli istifadə olunması, onların təsərrüfatının ərazi quruluşunun təkmilləşdirilməsi bilavasitə ictimai istehsalın ərazi üzrə təşkilinin ən mütərəqqi formaları olan ərazi-istehsal kompleksləri və sənaye qovşaqlarının formalaşmasının inkişafı hesabına təmin olunur. Azərbaycanda tarixən ərazi istehsal kompleksləri

və sənaye qovşaqları zəngin mineral-xammal rayonlarında, iri sənaye mərkəzləri bazasında formalaşmışdır [9]. Hesablamalar göstərir ki, respublikada iqtisadi rayonlar üzrə 2523 (2013) sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Sənaye müəssisələri ən çox Abşeron iqtisadi rayonunda (1467) Bakı və Sumqayıt şəhərlərində həm ərazi baxımından yaxın olması, həm də müəssisələrin sayında artım ərazidə sənayenin təmərküzləşməsinə şəraitin olduğunu göstərir. Oxşar cəhəti Aran (323), Gəncə -Qazax (264) və Naxçıvan (135) iqtisadi rayonları üçün də göstərə bilərik. Sənaye kompleksi, onları təşkil edən müxtəlif elementlərin ərazi baxımından səmərəli yerləşdirilməsinin mümkün vasitələrinin müəyyən edilməsində ümumiləşir. Kompleks təşkil edən müəssisələrin yerləşdirilməsi, uzun müddət onun fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərə təsir edir [11]. Bu iqtisadi rayonlara daxil olan sənaye qovşaqlarında və sənaye mərkəzlərində ümumi sənaye məhsulunun dəyəri, sənaye istehsal heyətinin ümumi dəyəri əsas istehsal fondlarının dəyərinin əsas hissəsi cəmlənmişdir.

Cədvəl 1

Azərbaycanın regionlarında iqtisadi-ekoloji situasiyanın qiymətləndirilməsi

İqtisadi-ekoloji situasiyanın ümumi qiymətləndirilməsi		Təbiətdə	İqtisadiyyatda	Sosial həyatda	İqtisadi-ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətləri
Qiymətləndirmə	Balla (xəritədə rənglə içərisində rəqəmlə göstərilib)				
Kafi	1	Normal	Normal	Normal	Xərc çəkmədən yaxşılaşdırılma imkanları. Təsərrüfat fəaliyyətinin strukturlarının stabilizasiyası
Əlverişsiz	2	Ayrı-ayrı relyef yaradan proseslərin dəyişməsi əlamətləri	Torpaq resurslarının istifadəsində ayrı-ayrı dəyişmələr	Ekoloji problemlərin dərk edilməsi başlanır	Torpaq resurslarının monitorinqi. Torpaq resurslarından istifadənin texnologiyasının – aqrotexniki tədbirlərin təkmilləşdirilməsi
Çox əlverişsiz	3	Ayrı-ayrı landşaftların deqredasiyası	Torpaqlardan istifadənin effektivliyinin azalması	Sosial gərginliyə ekoloji şəraitin təsir göstərməsi	Mineral xammal resurslarının hasilatı zamanı geodinamik proseslərin monitorinqi. Xammal hasilatı və emalına yeni texnologiyaların tətbiqi və təbiəti mühafizə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi
Qorxulu vəziyyət	4	Yəni təbii antropogen formaları və relyef tiplərinin formalaşması	Torpaq və su resurslarından istifadənin effektivliyinin pisləşməsi	İqtisadi-ekoloji situasiyanın cəmiyyətin inkişafının sosial gərginlik faktoru	Mineral-xammal resursları strukturlarının ayrı-ayrı hissələrinin və sənayenin digər sahələrinin yenidən qurulmasına iri maddi xərclər
Böhranlı	5	Relyefin bərpa olunmaz və dərin dəyişilməsi, landşaftların deqredasiyası	Təsərrüfat itkisinin güclənməsi, təsərrüfat strukturunun korlanması	İqtisadi-ekoloji situasiya böhranın, cəmiyyətin inkişafını müəyyənləşdirən faktor kimi	Çox böyük kapital maddi xərclər tələb edən təsərrüfatların köklü yenidən qurulması

Şəkil 2. Ətraf mühitə təsirinə görə ərazi-istehsal komplekslərinin qruplaşdırılması modeli (Tərtib edən: M.X.Məmmədov)

Müasir dövrdə regionların malik olduqları yerli kənd təsərrüfatı xammalı, digər potensial ehtiyatlardan, əmək resurslarından da səmərəli istifadə olunması nəticəsində lokal tipli sənaye və təsərrüfatlar yaradılır. Şəki-Zaqatala (113), Lənkəran (76), Quba-Xaçmaz (75), Dağlıq Şirvan (40) və Yuxarı Qarabağ (30) iqtisadi rayonlarındakı sənaye müəssisələrinin sayında artım bu ərazilərdə gələcəkdə sənaye qovşaqlarının yaranmasına şəraitin olduğunu göstərir. Sənaye qovşaqlarının sayı, formalaşma səviyyəsi və ərazi üzrə paylanması, regionlarda sosial iqtisadi inkişafın, istehsalın ərazi üzrə səmərəli təşkili səviyyəsini ifadə edir.

Təhlillər göstərir ki, hazırda respublikada istehsal olunan ümumi sənaye məhsulunun 95%-i mövcud sənaye-istehsal qovşaqlarının payına düşür. Ayrı-ayrı sənaye sahələrindən yanacaq, elektroenergetika, əlvan və qara metallurgiya, maşınqayırma, kimya, yüngül və yeyinti sənaye sahələri üzrə sənaye qovşaqlarının xüsusi çəkisi yüksəkdir. Ölkə üzrə hər bir regionun sənayesində sənaye qovşaqları aparıcı rol oynayır. Hesablamalar göstərir ki, respublikanın regionlarında istehsal olunan sənaye məhsulunun orta hesabla 80%-dən çoxu, regionların ərazilərində formalaşan sənaye qovşaqlarının payına düşür. Məsələn, Abşeron iqtisadi rayonunda

istehsal olunan sənaye məhsulunun, sənaye istehsal heyətinin və əsas istehsal fondlarının Bakı və Sumqayıt sənaye qovşaqlarının, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda isə sənaye məhsulunun 65%-i, sənaye-istehsal heyətinin 80%-dən çox Gəncə-Daşkəsən sənaye qovşağının payına düşür.

Müəyyən edilmişdir ki, vaxtı ilə məqsədlə məhsul istehsalı nəticəsində faydalı qazıntıların tərkibində olan bir çox sənaye əhəmiyyətli komponentlər tullantılarla birgə istehsaldan xaric edilir və nəticədə ətraf təbii mühitin intensiv çirkləndirilməsi gerçəkliyi yaranır. Gəncə Alüminium-oksidi kombinatında yaranmış real vəziyyət buna misal ola bilər. Müəssisəyə daxil olan xammalın yalnız 1/3 hissəsi məqsədlə məhsula çevrilərək alüminium xammalı kimi növbəti emala göndərilir. Onun qalan hissəsi isə şlam adı altında müəssisənin tullantıxanalarında toplanaraq, böyük torpaq sahələrini yararsız hala salır. Daşkəsən dəmir filizi çoxkomponentli olsa da, müəssisənin mövcud birmərhələli saflaşdırılmasının texnoloji sxemində məhdud çəşiddə məhsul (dəmir istehsal təyinatı ilə) əldə olunur. Qalan hissəsi isə tullantıya çevrilir. Ümumi həcmi 27 mln. tondan artıq, illik yaranma həcmi isə 1,8-2,3 mln. ton olan bu tullantılar regionun bir çox

yerlərində sosial-iqtisadi, demografik və ekoloji vəziyyətin ağırlaşmasına səbəb olmuşdur.

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Dağ-Mədən Filiz Saflaşdırma Kombinatında (AzDMFK) tullantılar, keyfiyyəti və yaranma mənbəyinə görə iki yerə bölünür: - quru maqnit separasiyasından çıxan tullantılar və yeni sulu maqnit separasiyasından çıxan tullantılar. Vaxtilə AzDMFK-nın yalnız quru maqnit separasiyası vasitəsilə saflaşdırma texnologiyası üzrə işlənməsi üzündən buradan çıxan tullantıların tərkibi dəmirlə daha zəngin (21-25%) olmuşdur. Ümumi həcmi 1,5 mln. tondan çox olan bu tullantıların tərkibində olan dəmirin çıxarılması və səmərəli istifadə edilməsini nəzərə alaraq yenidən qurulması faydalı olar.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, regionlarda mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə və yeni sənaye qovşaqlarının formalaşmasına imkan yaranacaqdır. Yerli təbii və iqtisadi resursların mənimlənməsi əsasında Gədəbəy, Qazax, İmişli, Neftçala, Lənkəran, Xaçmaz və s. rayonlarda yeni sənaye mərkəzlərinin formalaşması güclənəcək və nəticədə ölkədə sənaye qovşaqlarının sayı artacaqdır.

Göründüyü kimi, ölkənin iqtisadi inkişafında sənaye qovşaqlarının rolu çox böyükdür. Sənaye qovşaqlarında sənaye istehsalının güclü inkişafı onların daxil olduqları regionlarda ekoloji situasiyanın ağırlaşmasına şərait yaradır [8]. Buna görə də, ölkədə iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılmasının aparılmasında sənayenin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi hökmən əsas kimi götürülmüşdür.

Tədqiqat zamanı iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılmasının tipologiyası və metodikası, ölkədə sənaye qovşaqlarının tipologiyası üzrə tədqiqatlarla əlaqəli aparılmışdır. Bu da ölkənin müxtəlif dərəcəli ərazi-sənaye komplekslərində baş verən ekoloji proseslərin müxtəlif məqsədlər və variantlarda öyrənilməsinə imkan vermişdir. Bununla əlaqədar Azərbaycanın müxtəlif regionları təmsilində sənaye qovşaqlarının: a) funksional xüsusiyyətlərinə; b) böyüklüyünə (istehsal həcminə görə) və yetkinlik dərəcəsinə görə; c) sənaye qovşaqlarının formalaşmasına şərait yaradan faktorlara görə qruplaşdırılması aparılmışdır.

Təhlillər göstərir ki, xüsusi (sahəvi) və ümumi (inteqral) rayonlaşdırmadan fərqli olaraq iqtisadi-ekoloji gərginlik arealları qarışıq əlaqəli iqtisadi və ekoloji hadisələrin çoxluğu ilə səciyyələnən ərazilərdən ibarətdir. İqtisadi-ekoloji arealların mühüm əlaməti, regionun müəyyən təbii şəraitlə istehsalın təsiri altında gərginliyin artması, iqtisadi-ekoloji

proseslərin nisbi ardıcılığının olmasıdır. Başqa sözlə, iqtisadi-ekoloji areal müəyyən kompleks ekoloji problemlərlə təbii mühit və sosial-iqtisadi sahə arasında özünəməxsus qarşılıqlı əlaqəli ərazidən ibarətdir [10]. Bundan başqa iqtisadi-ekoloji gərginlik arealı ölkənin iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırılması sisteminin həlqəsini təşkil edir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, iqtisadi-ekoloji gərginlik arealının ayrılması şəbəkəsinin əsaslandırılması mərhələli tədqiqatlarla yerinə yetirilmişdir: - Birinci, sosial-iqtisadi yarım sistemlərin ətraf mühitə təsirinin xarakterinə görə, mezorayon (ərazi-istehsal kompleksləri, sənaye qovşaqları, sənaye mərkəzləri) səviyyəli tipoloji qruplaşdırılma zamanı ərazinin təsərrüfat cəhətdən mənimlənməsi səviyyəsinə və istifadə edilməsi üsullarına görə arealların tipoloji qruplaşdırılması hazırlanmışdır. Ərazinin mənimlənməsi səviyyəsini ölçmək üçün (1 km² ərazi hesabıl) istehsal fondlarının dəyərinin böyüklüyünə, əhalinin sayının və ümumi məhsulun dəyərinə görə müxtəlif mənbələrdən toplanmış göstəricilərdən istifadə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, ətraf mühitdə kompleks gərginliyi səciyyələndirən əsas göstəricilər aşağıdakılardan ibarətdir: 1) istehsal fondlarının ərazi təmərküzləşmə dərəcəsi; 2) əhalinin sıxlığı; 3) şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi; 4) nəqliyyat yollarının sıxlığı; 5) mineral xammal hasilatının əraz təmərküzləşməsinin səviyyəsi.

Tədqiqat zamanı hər bir mezorayon üzrə bütün bu göstəricilər bütövlükdə ölkə üzrə göstəricilərlə tutuşdurulmuş və müvafiq indekslər (əmsallar) hesablanmışdır:

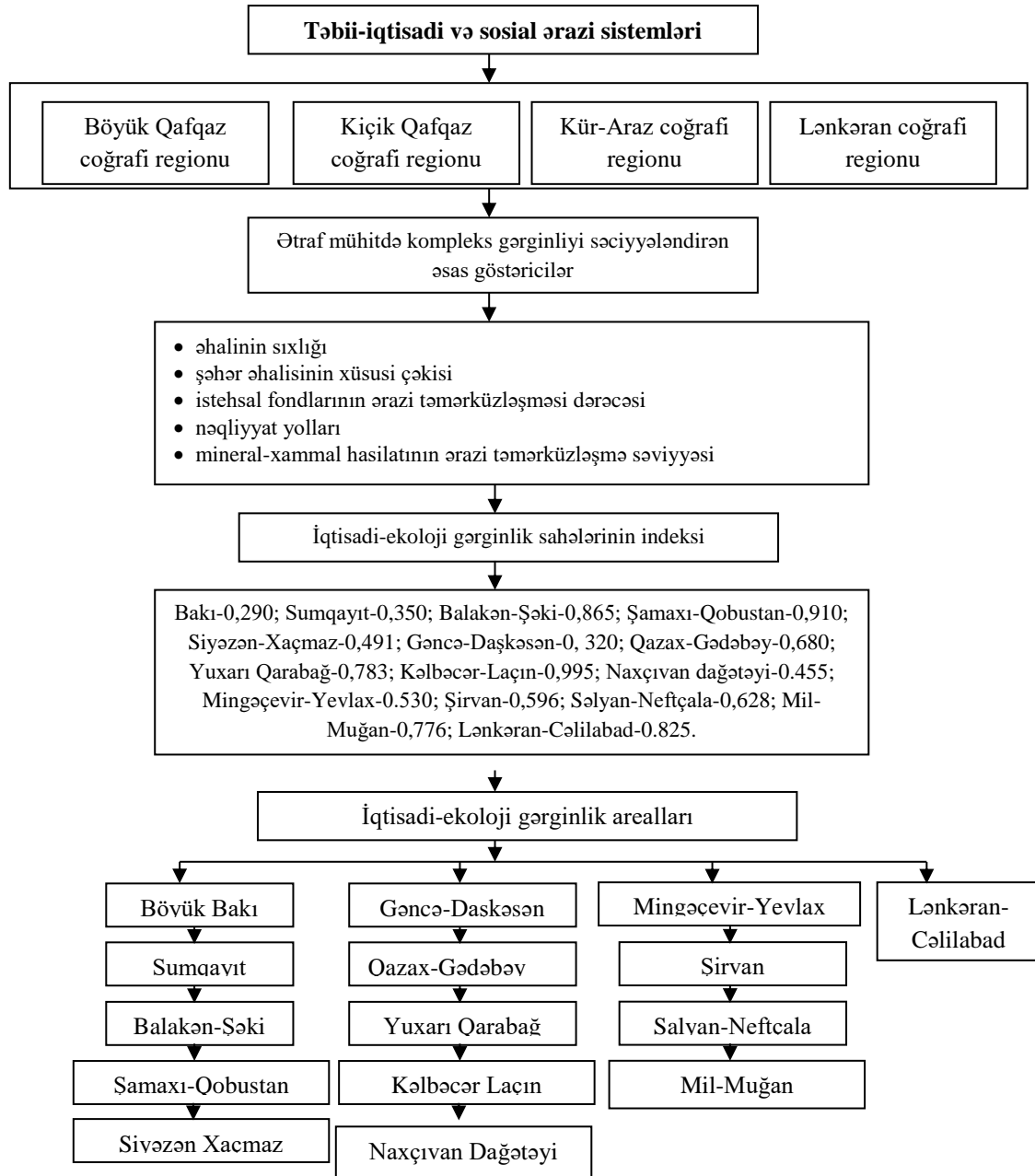
I. Böyük Qafqaz coğrafi regionunda yerləşən mezovahidliklər üzrə iqtisadi ekoloji gərginlik ərazilərinin indeksi – Bakı-0.290; Sumqayıt-0.350; Balakən-Şəki-0.865; Şamaxı-Qobustan-0.910; Siyazən-Xaçmaz-0.491;

II. Kiçik Qafqaz coğrafi regionunda yerləşən mezovahidliklər üzrə iqtisadi-ekoloji gərginlik ərazilərinin indeksi – Gəncə-Daşkəsən-0.320; Qazax-Gədəbəy-0.680; Yuxarı Qarabağ-0.783; Kəlbəcər-Laçın-0.995; Naxçıvan dağətəyi-0.455;

III. Kür-Araz coğrafi regionunda yerləşən mezovahidliklər üzrə iqtisadi-ekoloji gərginlik ərazilərinin indeksi – Mingəçevir-Yevlax-0.530; Şirvan-0.596; Səlyan-Neftçala-0.628; Mil-Muğan-0.776;

IV. Lənkəran coğrafi regionunda yerləşən mezovahidliklər üzrə iqtisadi-ekoloji gərginlik ərazilərinin indeksi – Lənkəran-Cəlilabad-0.825.

- İkinci, eyni qrupa daxil olan mezovahidliklərin birləşməsi əsasında areallar yaranır.

Şəkil 3. Regional iqtisadi-ekoloji gərginlik arealının blok modeli

Bundan sonra “ekoloji birliyin” təbii şəraitin bütövlüyünün, yaxud da, zonal xüsusiyyətlərinin oxşarlığının hesaba alınmasına xüsusi diqqət yetirilir. Aparılan tədqiqatın nəticələrinə görə ölkə ərazisində 15 regional iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının təsnifatının blok modelini verməyə imkan yaratmışdır: - Böyük Bakı, Sumqayıt, Gəncə-Daşkəsən, Mingəçevir-Yevlax, Şirvan, Şəki Balakən, Yuxarı Qarabağ, Mil Muğan, Salyan-Neftçala, Lənkəran-Cəlilabad, Qazax-Gədəbəy, Kəlbəcər-Laçın, Siyəzən-Xaçmaz, Şamaxı-Qobustan, Naxçıvan dağətəyi (şəkil 3).

Tədqiqatda blok model üzrə ayrılmış iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının siyahısı ilk dəfə ye-

rinə yetirilib. Bir sıra iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının, iri iqtisadi-coğrafi rayonlarla üst-üstə düşməsi (Kəlbəcər-Laçın, Yuxarı Qarabağ), yaxud da yaxınlaşması ola bilsin ki, iradlara səbəb olsun. Bu, hər ikisinin aralarında sıx əlaqənin olması ilə izah olunur. Bir də iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılması fiziki-coğrafi rayonlaşmadansa iqtisadi-coğrafi rayonlar şəbəkəsinə daha çox meyl edir, onun iqtisadi-sosial vəhdətinin tamamlanmasında iştirak edir.

4. Nəticə.

Beləliklə, yuxarıda aparılan təhlillər və elmi-nəzəri ideyaların praktikasi, iqtisadi-ekoloji problemlərin həllinin zəruriliyi müasir dövrdə regionların

sosial-iqtisadi inkişafı zamanı təbii mühitin mühafizəsi və təbiətdən səmərəli istifadə məsələlərini geniş əks etdirməyi nəzərdə tutur:

- Regionların iqtisadi-ekoloji gərginlik areallarının ayrılması problemi, Azərbaycanda indiyə qədər tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Tərəfimizdən ilk dəfə olaraq iqtisadi coğrafiya elmi konsepsiyası istiqamətində tədqiq edilmişdir. Məntiqi olaraq Azərbaycanın regional iqtisadi-ekoloji ərazi diferensiasiyasının kompleks öyrənilməsi iqtisadi-coğrafiya elmində konstruktiv elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir.

- Regional iqtisadi-ekoloji diferensiasiyasının gərginlik areallarının mövcudluğu, təbii mühitdə baş verən proseslərin özünməxsusluğu ilə ərazisinin təbii zonallıq xüsusiyyətlərinin hesaba alınması təbii resurs potensialının elmi-praktik cəhətdən əsaslandırmaqdan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri - 2016. Bakı, DSK, 2017, 814 s.
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı - 2016. Bakı, DSK, 2017, 608 c.
3. Azərbaycanın regionları - 2016. Bakı, DSK, 2017, 806 s.
4. Azərbaycanın sənayesi 2017. Bakı, DSK, 2018, 327 s.
5. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). "Azərbaycan" qəz, Bakı, 2004, 13 fevral.
6. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. "Respublika" qəz, Bakı, 2009, 16 aprel.
7. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. "Respublika" qəz, Bakı, 2014, 28 fevral.
8. Битюкова В.Р. Эволюция экономической ситуации в регионах России 1990-2009 гг / В.Р.Битюкова. М., 2011, 120 с.
9. Гаджи-заде А.М. Азербайджанский промышленный комплекс. Б., 1975, 203 с.
10. Мəmmədov M.X. Regional konseptual inkişaf: iqtisadi-ekoloji problemlər. Bakı, 2014, 373 səh.
11. Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modelləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı, 2013, 418 səh.
12. Субботина Т.В. Социально-экологические системы / Т.В.Субботина. Печать, 2009, 292 с.
13. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. II cild. İqtisadi, sosial və siyasi coğrafiya. Bakı, 2015, 327 s.
14. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. III cild. Regional coğrafiya. Bakı, 2015, 400 s.
15. İnsan və ətraf mühit. Azərbaycan CC əsərləri, XX cild, Bakı, 2017, 544 s.
16. N.Ə.Paşayev, N.H.Əyyubov, Z.N.Eminov. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı: Çıraq, 2010, 416 s.

17. Müstəqillik yollarında – 25. АМЕА. Bakı, 2016. s. 382-486.

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ В РЕГИОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА И ПУТИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

М.Х.Мамедов

Резюме. В статье исследуются региональная экономико-экологическая дифференциация и концепция устойчивого развития функциональной структуры Азербайджана. В ходе исследования анализируются естественные, экономические и социальные условия, являющиеся устойчивой базой комплексного и регионального экономического развития, возможности внутреннего потенциала производства, характер его территориальной организации, особенности территориальной дифференциации. В ходе анализа было проведено группирование по степени устойчивости улучшения естественной, экономической, социальной напряженности и экономико-экологической ситуации на основе показателей естественного и антропогенного характера в регионах, подвергнувшихся непосредственному воздействию естественного и антропогенного (техногенного) характера.

Проведенные анализы показывают, что в регионах в результате функционирования отраслей хозяйства, особенно развития горнодобывающей промышленности, выращивания сельхозкультур с применением различных химикатов и минеральных удобрений, выброса коммунально-бытовых отходов на водосборы, реки, озера, в том числе в Каспийское море, в некоторых районах образовались экологически напряженная ситуация. Для преодоления этой проблемы, сохранения экологического равновесия требуется принятие серьезных мер, создание очистительных сооружений. В статье разработаны предложения и рекомендации в этом направлении.

Ключевые слова: экономико-экологическая, территориальная дифференциация, функциональная структура, устойчивое развитие, экономико-экологическая ситуация, ареалы напряженности.

TERRITORIAL DIFFERENTIATION OF ECONOMIC AND ECOLOGICAL STATE IN THE REGIONS OF AZERBAIJAN AND THE WAYS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

M.Kh.Mammadov

Abstract. The Article studies the sustainable development concept of functional structure and the regional economic-ecological territorial differentiation of Azerbaijan. The natural, economic and social conditions as the sustainable basis of complex and regional economic development, as well as internal potential opportunities of production, the characteristics of its territorial organization, the features of territorial differentiation are

analyzed. The improvement of natural, economic, social tension and economic-ecological situation has been placed in groups per its sustainability degree on the basis of natural and anthropogenic indicators in the regions which directly affected by the natural and anthropogenic, (technogenic) processes.

The analysis shows that, as a result of activity of economic areas, especially development of mining, cultivation of agricultural products, utilization of chemicals and mineral fertilizers, disposal of domestic wastes, discharges into rivers, lakes, mainly into the Caspian Sea

have caused serious ecological tension some areas. It is necessary to take serious measures to eliminate them and to preserve ecological balance, to create treatment facilities. The suggestion and recommendation have been noted in the article related to this field.

Key words: economic and ecological, territorial differentiation, functional structure, sustainable development, economic-ecological situation, tension areas.